

УДК 37.026.

CIVIC AND CITIZENSHIP EDUCATION: ESSENCE AND MEANING IN THE CONTEXT OF THE SPIRITUAL AND INTELLECTUAL FORMATION OF THE INDIVIDUAL (TAKING INTO ACCOUNT THE EUROPEAN EXPERIENCE IN UKRAINE)

Riabovol L. T.

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Chief researcher of the Department of Social science education,
Institute of Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine.
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3558-2103>

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА: СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ДУХОВНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ (ВРАХУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ В УКРАЇНІ)

Рябовол Л. Т.

доктор педагогічних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти,
Інститут педагогіки НАПН України, м. Київ, Україна

The article states that for successful adaptation in new conditions, a person needs the skills of active citizenship and democratic participation, in particular on the Internet, as well as the skills to act consciously and responsibly not only within a certain community or society, but also in relation to the planet as a whole. It is noted that for their development, it is necessary to expand civic education. It has been established that a unified approach to understanding the purpose and essence of civic education is implemented in the European Union and in Ukraine. In general, it is aimed at: the formation and development of civic competences, the ability of a person to realize and protect the rights and freedoms of a person and a citizen, to be responsible for the rights and civic duties, to observe them, to take an active part in public life in order to protect democracy and the rule of law; for each person to realize his personal responsibility for the development of Ukraine, territorial communities, professional and other communities in all spheres of life through conscious and active implementation of his electoral and other rights, actions, conscientious payment of taxes, participation in decision-making at the local and national level. It was revealed that in the EU and in Ukraine, it is legally established that civic education should be implemented at different levels of education, as well as in formal, informal and informal education. It was noted, however, that formal education is of particular importance, primarily general secondary education, during which civic education enables students to acquire knowledge, develop skills, discover values, attitudes, and generally understand the world, including through participatory pedagogy. As a result of the analysis of the State Standards of basic and specialized secondary education, it was established that civic competence is one of the key competences. It is concluded that subjects of the civic and historical educational field have a special potential for the implementation of school civic education, and the basis for the development of an appropriate model of education is the Western / European model («civic and citizenship education»), which is based on the priority of the formation of civic qualities for the education of social responsibility in every sphere of human activity.

Keywords: civic competence, European values, basic secondary education, specialized secondary education, active citizenship, democratic values, pedagogy of participation.

В статті констатовано, що для успішної адаптації в нових умовах особі необхідні вміння активного громадянства й демократичної участі зокрема в Інтернеті, а також навички діяти свідомо і відповідально не лише в межах певної спільноти чи суспільства, а й щодо планети в цілому. Зазначено, що для їх розвитку необхідно розширювати громадянську освіту. Встановлено, що в Європейському Союзі та в Україні реалізується єдиний підхід до розуміння призначення та сутності громадянської освіти. Загалом вона спрямована: на формування і розвиток громадянських компетентностей, здатностей особи реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до прав і громадянських обов'язків, дотримуватися їх, брати активну участь в суспільному житті з метою захисту демократії і верховенства права; на усвідомлення кожною людиною своєї персональної відповідальності за розвиток України, територіальних громад, професійних та інших спільнот в усіх сферах життя через свідому й активну реалізацію своїх виборчих та інших прав, дії, сумлінну сплату податків, участь у прийнятті рішень на місцевому та національному рівні. Виявлено, що в ЄС та в Україні законодавчо встановлено, що громадянська освіта має реалізуватися на різних рівнях освіти, а також у формальній, неформальній та інформальній освіті. Зауважено, однак, що особливе значення має формальна освіта, насамперед загальна середня, під час здобуття якої громадянська освіта дає змогу учням набувати знання, розвивати вміння, відкривати цінності, ставлення, загалом зрозуміти світ, у тому числі через педагогіку участі. В результаті аналізу Державних стандартів базової та профільної середньої освіти встановлено, що громадянська компетентність — одна з ключових компетентностей. Підсумовано, що особливий потенціал для реалізації шкільної громадянської освіти мають предмети громадянської та історичної освітньої галузі, а підтримку для розробки відповідної моделі навчання є західна / європейська модель («civic and citizenship education»), в основі якої — пріоритет формування громадянських якостей для виховання соціальної відповідальності в кожній сфері діяльності людини.

Ключові слова: громадянська компетентність, європейські цінності, базова середня освіта, профільна середня освіта, активне громадянство, демократичні цінності, педагогіка участі.

Сучасний етап розвитку світового, зокрема європейського, співтовариства позначається новими системними викликами з місцевими, регіональними та глобальними наслідками, як от: зміна клімату, цифровий зсув, соціальні й територіальні розриви, наднаціональна політична інтеграція. Для успішної адаптації у нових умовах, формування вмінь діяти відповідально не лише в межах певної спільноти чи суспільства, а й щодо планети в цілому, для розвитку навичок активного громадянства й демократичної участі зокрема в Інтернеті необхідно розширювати громадянську освіту (ГО), зазначено в Резолюції Європейського парламенту «Впровадження дій з громадянської освіти» [4]. Виходячи із зазначеного документа, ГО в Європейському Союзі (ЄС) розглядається як чинник розвитку критичного мислення, навичок міжособистісного спілкування та громадянських здібностей, що стають все більш важливими на ринку праці та в соціальному житті, як чинник виховання поваги до різноманітності культур і нетерпимого ставлення до дискримінації.

Наразі ГО має відіграти важливу роль у протидії тенденціям, що спостерігаються в державах-членах ЄС і можуть становити серйозну загрозу для європейських демократій та дестабілізувати ЄС в цілому, як от: соціальна поляризація, зниження інституційної довіри до демократії, розмивання верховенства права, зростання євроскептицизму, екстремістських рухів, націоналізму, відродження авторитаризму і дезінформації, расизму та ксенофобії. ГО сприяє більш відкритому політичному дискурсу та активізації участі громадян у політичному житті та процесах на національному і європейському рівнях. Вона є важливою для підвищення обізнаності про зміну клімату та для досягнення Цілей сталого розвитку до 2030, загалом тісно пов'язана з освітою для сталого розвитку. Європейський парламент наголошує на необхідності реалізації ГО на різних рівнях, як формальної, неформальної та інформальної, а також на доцільність їх інтеграції [4]. Очевидно, однак, що особливе значення має формальна освіта, насамперед загальна середня, під час здобуття якої ГО дає змогу учням набувати знання, розвивати вміння, відкривати цінності, ставлення, загалом зрозуміти світ, у тому числі через педагогіку участі.

В Україні ГО також актуалізується, що зумовлено європейською інтеграцією, повномасштабною збройною агресією РФ, загалом у відповідь на виклики, пов'язані з формуванням активного і відповідального громадянина із розвиненим почуттям власної гідності, стійкою громадянською позицією, готовністю до виконання громадянських обов'язків. Необхідним, як зазначено в Концепції розвитку ГО в Україні, наразі є створення умов, сприятливих для формування та розвитку громадянських компетентностей людини

на всіх рівнях освіти та в усіх складниках освіти, що дасть змогу громадянам краще розуміти та реалізувати свої права в умовах демократії, відповідально ставитися до своїх прав та обов'язків, брати активну участь у суспільно-політичних процесах, а також усвідомлено забезпечувати захист, утвердження та розвиток демократії [7].

Можемо констатувати практично єдиний в ЄС та Україні підхід до розуміння сутності ГО. Так, з позиції Європарламенту, ГО — сукупність знань, навичок, методів, інструментів, змісту, компетентностей, ставлень, цінностей, що є важливими для формування почуття єдності й солідарності в об'єднаній Європі. Щодо змісту ГО, вона має забезпечувати: розуміння політичних, правових, соціальних, екологічних та економічних концепцій і структур, у тому числі європейського рівня, глобальних подій, а також практичний досвід відповідно до рівня освіти; засвоєння спільних демократичних цінностей і принципів ЄС, фундаментальних прав як: людська гідність, демократія, верховенство права, права людини, рівність, повага до різноманітності та свобода совісті. Це має сприяти: більш глибокому розумінню громадянами механізмів та інститутів ЄС і розподілу повноважень між ними, процесів прийняття рішень та політики ЄС; підвищенню обізнаності про переваги, права та обов'язки громадянства ЄС, розширенню знань про європейську інтеграцію, про те, як брати активну участь у демократичних процесах ЄС і прийнятті рішень ЄС і, таким чином, дасть змогу зміцнити спільне почуття приналежності; розвитку критичного мислення та медіаграмотності тощо [4].

ГО в Україні також спрямована: на формування і розвиток громадянських компетентностей як здатностей особи реалізувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до прав і громадянських обов'язків, дотримуватися їх, брати активну участь в суспільному житті з метою захисту демократії і верховенства права; на усвідомлення кожною людиною своєї персональної відповідальності за розвиток України, територіальних громад, професійних та інших спільнот в усіх сферах життя через свідому й активну реалізацію своїх виборчих та інших прав, дії, сумлінну сплату податків, участь у прийнятті рішень на місцевому та національному рівні [7].

Вже зазначалося, що в Україні ГО стала нагальною в умовах повномасштабної збройної агресії РФ, коли зросла необхідність утвердження української національної та української громадянської ідентичності як складових забезпечення національної безпеки України. Поряд з національно-патріотичним та військово-патріотичним вихованням ГО позиціонується як складова частина державної політики у сфері утвердження української національної та

громадянської ідентичності. Як і в Концепції розвитку ГО в Україні, в Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» метою ГО визначено розвиток громадянських компетентностей на основі загальнолюдських і суспільно-державних (національних) цінностей, а також цінностей особистої ефективності, правдивості та критичного мислення, взаємоповаги, відкритого спілкування та ефективної співпраці, захисту прав людини і громадянина. Згідно з цим законом, ГО — сукупність систематизованих знань, умінь, навичок, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, пов'язаних з ідеями демократії та верховенства права, справедливості, рівності, прав людини, добробуту і здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей (ч. 4 ст. 1, ч. 1 ст. 8, ч. 1, 4 ст. 11 Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності») [5]. Отже, в ЄС та в Україні законотворці суголосні в розумінні призначення й сутності ГО.

Не можна не погодитися із тим, що вагомим елементом ГО на сучасному етапі розвитку України має стати: формування у громадян оборонної свідомості та усвідомлення єдиних інтересів людини і держави; розвиток навичок, необхідних для активної участі в демократичному житті, вільному суспільстві, з метою заохочення та захисту демократії та верховенства права; розвиток національної ідентичності, що передбачає функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя, а також повагу і розвиток мов національних меншин та корінних народів, які проживають на території України. Основними стратегічними напрямками ГО наразі є: правова освіта громадян, зокрема в частині розуміння та вміння реалізувати власні права та обов'язки; посилення здатності брати участь у суспільному житті та використовувати можливості для впливу на процес прийняття рішень на всеукраїнському та місцевому рівні (реалізація права на участь) [7].

Очевидно, що ГО повинна мати практичне спрямування, отже, її основною метою і результатом має бути розвиток громадянських компетентностей. Їх значення високо оцінюється в усьому світі як таких, що є необхідними всім громадянам для особистої реалізації й розвитку, активного громадського життя, соціальної єдності та можливості працевлаштування. В Рекомендації Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» соціальні та громадянські навички віднесені до восьми основних компетенцій. Основою безпосередньо громадянських вмінь є знання про концепції демократії, громадянство та громадянські права, справедливість, рівність,

події сьогодення та основні події і тенденції у національній, європейській та всесвітній історії, про цілі, цінності й політики соціальних і політичних рухів, а також знання про європейську інтеграцію та структури ЄС, його основні цілі й цінності, культурне різноманіття. Вміннями громадянського характеру в ЄС визнано такі вміння, як: взаємодіяти з іншими в державній сфері та демонструвати солідарність і зацікавленість у вирішенні проблем місцевого та більш широкого значення; критично і творчо осмислювати і брати конструктивну участь в діяльності структур ЄС чи держав-сусідів, у прийнятті рішень на всіх рівнях (регіональному, державному, загальноєвропейському), особливо участь у виборах. Важливим громадянським умінням визначено позитивне ставлення, в основі якого цілковите дотримання прав людини, у тому числі права на рівність, усвідомлення різниці між системами цінностей релігійних і етнічних груп. Громадянські вміння — це й розуміння особою своєї приналежності до певної місцевості, країни, ЄС, Європи загалом та всього світу, а також конструктивна участь, що передбачає громадську активність, підтримку соціального різноманіття, єдності й стабільного розвитку, повагу до загальних цінностей, важливих для єдності суспільства, зокрема повага до принципів демократії і приватного життя інших [6].

З урахуванням приписів згаданих вище документів ЄС в Україні також розроблено перелік основних громадянських компетентностей, як от:

- розуміння власної громадянської (державної), національної та культурної ідентичності, повага до інших культур та етносів;
- здатність берегти українські традиції та духовні цінності, володіти відповідними знаннями, вміннями та навичками, спроможність реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства;
- розуміння значення національної пам'яті та її впливу на суспільно-політичні процеси;
- знання європейських цінностей, зокрема принципів демократії, та здатність застосовувати їх у повсякденному житті;
- розуміння та сприйняття цінності прав і свобод людини, вміння відстоювати свої права та права інших;
- розуміння та сприйняття принципів рівності і недискримінації, поваги до гідності людини, толерантності, соціальної справедливості, доброчесності, вміння втілювати їх у власні моделі поведінки, здатність попереджувати та розв'язувати конфлікти;
- знання та розуміння державного устрою, державного управління в усіх сферах суспільного життя на всеукраїнському та місцевому рівні;
- знання механізмів участі в суспільному, суспільно-політичному та державному житті та вміння їх за-

стосувати разом із прийняттям рішень на всеукраїнському та місцевому рівні;

- відповідальне ставлення до своїх громадянських прав і обов'язків, пов'язаних із участю в суспільно-політичному житті;

- здатність формувати та аргументовано відстоювати власну позицію, поважаючи відмінні думки/позиції, якщо вони не порушують прав та гідності інших осіб;

- здатність критично аналізувати інформацію, розглядати питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення;

- здатність до соціальної комунікації та вміння співпрацювати для розв'язання проблем спільної різного рівня, зокрема шляхом волонтерської діяльності [7].

Вже зазначалося, що особливе значення для формування громадянських компетентностей та відповідних вмінь і навичок, цінностей і ставлень має етап здобуття особою загальної середньої освіти. В Державному стандарті базової середньої освіти [1] і в Державному стандарті профільної середньої освіти [2] громадянська компетентність позиціонується як одна з ключових компетентностей. В цих документах, як і в Рекомендації 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя», громадянські компетентності поєднані з соціальними і разом визначаються як такі, що пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей, та передбачають:

- усвідомлення української національної та громадянської ідентичності і виявлення громадянської стійкості;

- готовність до дієвого виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів та суспільно-державних (національних) цінностей України, незалежності і територіальної цілісності України, конституційних засад державного ладу;

- готовність до національного спротиву, усвідомлення суспільної значущості військової служби та повага до неї;

- виявлення соціальної активності та відповідальності, оборонної свідомості;

- спроможність діяти як відповідальний громадянин, брати участь у громадському і суспільному житті, зокрема закладу освіти і класу, спираючись на розуміння загальнолюдських і суспільних цінностей, соціальних, правових, економічних і політичних принципів, ідей сталого розвитку суспільства, співіснування людей та спільнот у глобальному світі, критичне осмислення основних подій національної, європейської та світової історії, усвідомлення їх

впливу на світогляд громадянина та його самоідентифікацію;

- стійке усвідомлення свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством, повага до державних символів, державної мови, суспільно-державних (національних) цінностей України, розуміння їх важливості для становлення держави;

- виявлення поваги до інших, толерантність, вміння конструктивно співпрацювати, співпереживати, долати стрес і діяти в конфліктних ситуаціях, зокрема пов'язаних з різними проявами дискримінації; дбайливе ставлення до особистого, соціального здоров'я, усвідомлення особистих відчуттів і почуттів, здатність дослухатися до внутрішніх потреб; дотримання здорового способу життя; розуміння правил поведінки та спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах та ґрунтуються на спільних моральних цінностях; спроможність діяти в умовах невизначеності та багатозадачності [1; 2].

Для України важливим є європейський досвід, аналіз якого дає змогу констатувати, що ГО реалізується в усіх європейських країнах та покликана сприяти гармонійному співіснуванню і взаємовигідному розвитку людей і спільнот, частиною яких вони є: допомогти учням стати активними, поінформованими й відповідальними громадянами, здатними брати відповідальність за себе і свої громади на місцевому, регіональному, національному та міжнародному рівнях [3, с. 9].

Європейська модель ГО пройшла шлях від «Civics education» (мета — знання із суспільних наук; зміст — акцент на інтереси держави, знання про політику й управління, представницьку демократію; переважно теоретичне навчання) до «Citizenship education» (мета — формування громадянської компетентності; ідеї — громадянська активність та участь в управлінні, демократія участі, навчання через практику), в основу якої покладено пріоритет у формуванні громадянських якостей для виховання соціальної відповідальності в кожній сфері діяльності людини, завдяки чому європейська ГО ефективно сприяє формуванню демократичної культури громадянськості [9]. Зазначимо, однак, що для позначення феномена ГО наразі, зокрема у Звітах за результатами досліджень щодо ГО, проведених Міжнародною Асоціацією оцінки освітніх досягнень (IEA) у 2009, 2016 та 2022 рр., використовується назва «civic and citizenship education», що відображає відповідний інтегрований зміст європейської ГО. Основними напрямками розвитку шкільної європейської ГО є: розширення переліку країн, в яких ГО запроваджується як окремий обов'язковий предмет із збільшенням обсягу годин на його

вивчення; перегляд змісту ГО з акцентом на спільні цінності демократії і толерантності, загальноєвропейську історію та культуру, різні аспекти функціонування ЄС; підсилення практичної складової ГО через педагогіку участі; запровадження спеціалізації вчителя з ГО; налагодження ефективної взаємодії різних суб'єктів поширення ГО.

У наших попередніх працях [8] шкільну ГО репрезентовано як систему у сукупності таких компонентів: педагогічно адаптовані наукові знання про демократію, громадянське суспільство, правову державу, права, свободи та обов'язки людини і громадянина; вміння і досвід брати активну, свідому й відповідальну участь в житті суспільства і держави; громадянські цінності / цінності демократії та сприйняття їх учнями як особистих ціннісних орієнтирів. Концептуально та змістовно шкільна ГО дає змогу задовольнити потребу українського суспільства в імплементації європейських цінностей, а також надати відповіді на глобальні виклики і загрози, які постали перед Україною зокрема щодо забезпечення стійкості під час війни та воєнного відновлення України як суверенної, незалежної і демократичної держави. Ефективною, на наш погляд, є узагальнена модель навчання ГО на рівні як базової, так і профільної середньої освіти у рамках якої: метою навчання є розвиток громадянських якостей особистості, громадянських та соціальних компетентностей; змістом — сукупність громадянських знань, умінь, цінностей та ставлень, інтегрованих у зміст навчальних предметів громадянської та історичної освітньої галузі, а також реалізація міжпредметних зв'язків з іншими освітніми галузями, зокрема мовно-літературною; передбачено застосування інтерактивних та інформаційно-комунікативних технологій, проблемного навчання, проєктної діяльності, пріоритет надається практичним заняттям. Компонентом цієї моделі та водночас відповідною організаційно-педагогічною умовою ефективною шкільної ГО є створення демократичного шкільного середовища.

List of references / Список використаних джерел

1. State standard of basic secondary education: Approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 30.09.2020. № 898. URL: <http://surl.li/aynjzq> (accessed on 12.10.2024).
2. State standard of specialized secondary education: Approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 24.07.2024. № 851. URL: <http://surl.li/mvrzaz> (accessed on 12.10.2024).
3. European Commission/EACEA/Eurydice. Citizenship Education at School in Europe - 2017. Eurydice Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. DOI: <https://doi.org/10.2797/536166>.
4. Implementation of citizenship education actions: European Parliament resolution No. 2021/2008 (INI) of 06.04.2022. URL: <http://surl.li/vdatjl> (accessed on 12.10.2024).

5. On the Basic Principles of State Policy in the Field of Strengthening Ukrainian National and Civil Identity: Law of Ukraine of 13.12.2022. NO. 2834-IX. URL: <http://surl.li/nyhalv> (accessed on 12.10.2024).
6. On core competences for lifelong learning: Recommendation 2006/962/EC of the European Parliament and of the Council of 18.12.2006. URL: <http://surl.li/zmduxn> (accessed on 12.10.2024).
7. On Approval of the Concept for the Development of Civic Education in Ukraine: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 03.10.2018. № 710-p. URL: <http://surl.li/dqnvgs> (accessed on 12.10.2024).
8. Ryabovol L.T. (2024). School Civic Education as a Factor in Strengthening the Ukrainian Civic Identity of Students. *Ukrainian Pedagogical Journal*. № 3. P. 199-206. <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2024-3-199-206>.
9. Topalova S., Chystilina T. The Future of Civic Education in Ukraine - Transition to the Current European Model. URL: <http://surl.li/kvqmzq> (accessed October 12, 2024).